

բառը, Թեոդորոս Մայրապետեանի պատկերաւից գիւտը, զոր Նարեկացին կրկնած է, իր ուրախութիւնը չափ չունէր:

— Ինչքան գոհ եմ, ըստւ, որ նշմարեցէք աստիկա: Արդէն, աւելցուց իր սխրալի ժըպիտով, երբ գրող մը իր մտքին ծաղիկները մէջտեղ կը նետէ և կը բաշխէ ամէնուն, գիտէ որ անոնց տեսքն ու բուրմունքը մէկ քանի հոգիէ միայն կը զննատուին, և ասիկա կը բաւէ իրեն:

Ամէնուն պէս, ես ալ իր անձէն թղխող հմայքին ազգեցութիւնը կրեցի նոյն հետայն: Ֆրանսայի մէկ մեծ թագաւորին համար ըսուած խօսքը կերպարանափոխելով, եթէ կարելի ըլլար աշխարհականի ըզգեստներով տեսնել Թորգոմ Սրբազանը, նորէն պիտի ընէիր անվարան թէ «հոգեւորական» մըն է դիմացինդ: Իր ամբողջ էութիւնը օծութիւն մըն էր: Իր նուրբ և կանտնաւոր դիմապոկները, իր աչքերուն խոհուն և բանիմաց արտայայտութիւնը, խօրին և ծանրակաց հրապրողը որ իրմէ կ'արտացոլար, պարուրուած էին ոգեկանութեամբ մը որ արտասովոր երեւոյթ մըն է մեր եկեղեցականութեան մէջ: Բնութիւնը իր բացառիկ ձիրքերուն ի սպաս դրած էր լեցուն և հնչական ձայն մը, որուն խորունկ ելեւէջները զիտէր ողորկել փորձ արուեստով մը: «Շնորհ» ըսուած երկնասուր ձիրքին մարմնացումն էր ինքը:

Իր գրական գործը, կենսագրութիւններ, ուսումնասիրութիւններ, քերթուածներ, զրոյմը կը կրեն մեծարժէք տաղանդի մը, եւ այս հոգեւորականին, զբաղէտին, բեմաբազմին ու քերթողին վաղաժամ մահը դառն կորուստ մըն է իր Ազգին համար, ինչպէս և Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան համար որուն դարաւոր փայլին վրայ ինք կրցաւ նոր ցոլքեր աւելցնել:

Բաբիգ

ԼԵՒՈՆ ԲԱՇԱԼԵԱՆ

ՄԵԾ ՀԱՅ ԴԷՄՔ ՄԸ

Թորգոմ Գուշակեան Պատրիարքին անակնկալ մահուան դոյժը անասելի ցաւով սիրտս գալարեց, ու թէև շարաթներ անցած են անկէց ի վեր, դեռ չեմ կրցած վարժուիլ մտքով ու սրտով մեծ այդ հայուն մեզմէ ընդմիջու հեռացած, գործելէ առյաւելու դադրած ըլլալու անգուժ զաւաճարին: Եթէ Պիոս օժԱ. պապին պէս, որ, խոր ծերութեան մէջ, իր բոլոր կրցածն իրականացուցած ըլլալէ յետոյ, վախճանեցաւ միեւնոյն օրը, Թորգոմ պատրիարքն ալ յառաջացեալ տարիքի մը մէջ չէջնէր, մենք զորովալից պատկառանքով մը պիտի խոնարէինք տնոր դազաղին առջև, բայց պիտի չզգայինք այն սուր մորմոքն ու անսփոփելի վիշտը, զոր մեզի կ'ազդէ վաղաժամ անխտացումը հազուադուր գործիչի մը և մասաորականի մը որ դեռ իր բոլոր մտաւոր ուժերուն հասունութեանն ու բեղունութեանը մէջ կը գտնուէր, եւ որ ոչ միայն Սաղիմական Հայ մեծ Տան, որուն մեծագոյն զահակներէն մին եւ զաւ, այլ ամբողջ հայ ազգին, հայ եկեղեցիին ու հայ մշակոյթին իր հմտութեամբ, փորձառութեամբ, անձնուիրութեամբ, հըմալքով՝ տակաւին երկար ատեն թոնկագին ծառայութիւններ մատուցանել կարող էր:

Անհրաժեշտ այս տարուան առաջին թիւին մէջ, որ քանի մը օրէն լոյս կը տեսնէ, արտայայտած եմ իմ զգացումս այդ մեծարժէք հայուն կեանքին ու մահուան մասին ու ջանացած եմ էական գիծերուն մէջ պատկերացնել ու մեկնաբանել անոր նկարագիրն ու գործը: Սիոնի բացառիկ թիւին համար, ուր պիտի երեան ողբացեալ պատրիարքը մօտէն ճանչցած հայ անձնաւորութեանց ու մասնաւորապէս իր մտաւորական եղբայրակիցներուն մեծարանքի արտայայտութիւնները, հանգուցեալին ինչպէս եւ իմ ամենէն սիրելի բարեկամներէն մին, այս մահով սգաւոր բոլոր հայերուն ամենէն սգաւորը, Մեսրոպ Արքեպիսկոպոս Նշանեան, ինձի ալ հրաւէր ուղղած ըլլալով գրութեամբ մը իմ յար-

գանձել խօսքս բերելու, այդ այնքան տիրական որքան տխուր պարտականությունն է որ անհ կուգամ կատարել, Պիտի չկրկնեմ ինչ որ արդեն ըսած եմ Աճաֆիսի մէջ. պիտի չձանրանամ անոր բովանդակ բազմաձև գործունէութեան բոլոր փուլերուն վրայ, այլ անոր կեանքին մէկ քանի կարևոր դրուագները ոգեւորվ և իրմէ ունեցած իմ անձնական յիշատակներէս մէկ քանին պատմելով՝ անոր բազմաձիւր ու բազմադիւն, միանգամայն պատկառազգու և յանկուցելի անձնաւորութեան հանդէպ երկար ատենէ ի վեր ունեցած խոր յարգանքի ու եղբայրական սիրոյ զգացումներս անգամ մը ևս պիտի արտայայտեմ:

Իր անունը գովեստով լսած էի արդէն՝ կեդրոնականէն ելլելէս քիչ յետոյ, իրեն Արմաշու Դպրեվանքին մեր ազգին ընծայած ամենէն զարգացած ու տաղանդաւոր եկեղեցականներէն մին և իբր արդէն իսկ որպէս Դպրեվանքին փոխ-տեսուչ և յետոյ որպէս փոխ-վարահայր վարչական կարողութիւններ ցոյց տուող ուսուցչապետ. կարողութիւններ զոր քանի մը տարի ետքը պիտի աւելի լայն անհմանի մը մէջ ապացուցանէր իբր Սեբաստիոյ վիճակին արդիւնաշատ առաջնորդ: Բայց զինքն անձամբ ճանչնալու պատեհութիւնը չէի ունեցած: Այդ հաճոյքը ունեցայ 1908ի աշնան, երբ Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն քիչ յետոյ ամսուան մը համար Պոլսի գացած ըլլալով՝ կաթողիկոսական ընտրութեան պատգամաւոր անուանուեցայ և թրքահայ պատգամաւորներու քառասուն հոգիները կարաւանին հետ ճամբայ ելայ զէպի կողմասեան Հայաստան: Այդ կարաւանին մէջ կը գտնուէր նաև Թորգոմ վարդապետ Դուշակեան: Մեր հանդիպման առաջին ըրպէն, բնազդական անդրմադրելի մղուելով մը, խորին բարեկամութիւն մը ձնաւ մեր երկուքին միջև, որ արդէն իսկ Դուրեան Սրբազանին համար հաւասարապէս ջիւղ միտոյ մը կապն ունէինք, և այդ բարեկամութիւնը տարիներու ընթացքին դարձաւ աւելի ամուր և աւելի քաղցր:

Թիֆլիսէն Նիւեան տանող շոգեկառքին մէջ, ան ուս եմ զգէմ զիմաց նստած էինք. առջի իրիկունը մտած էինք շոգեկառք, գիշերը անոր մէջ պիտի անցընէինք

և հետեւեալ օրը միջօրէնէն մէկ-երկու ժամ առաջ պիտի հասնէինք Նիւեան. երկուքս ալ՝ հազիւ կրցանք քիչ մը մրափել. արդէն մտերիմներ դարձած, անընդհատ կը խօսէինք մեզի սիրելի նութերու վրայ. ու կ'ուզէինք արթուն ըլլալ այն ըրպէն որ մեր շոգեկառքը Հայաստան պիտի մտնէր. կ'ուզէինք երկուքս ալ, իսկոյն տեսնել մեր հինաւուր հայրենիքին բնակարները, ու մանաւանդ մեր սրբազան լեռը, Արարատը, այեւորնախագահը բոլոր Հայաստաններուն: Այգուն առաջին նշոյններուն, տեղացի մը, մեզի իմացուց թէ կը մտնէինք Հայաստան: Թորգոմ վարդապետին իր պայուսակէն մէջ ունեցած հաց, պանիր ու խնձոր՝ շիշ մը գլինի հետ հաներ էր, ու մեր նախաճաշն ընելու վրայ էինք այդ պահուն: Ոտքի ելանք երկուքս ալ, և գլինի լեցուն գաւաթը ձեռքերսին, անհարմար կը սպասէինք Արարատը տեսնելու. օդը մշուշոտ էր, երկինքը սքողուած, բայց առաւօտեան լոյսը հետզհետէ քիչ մը աւելի ուժ ստանալով, նշմարեցինք հեռուն, երկնքին մէջ, շատ բարձր, սպիտակ ամպ մը, անշարժ, կոնածեւ. ա՛յն ե՛ր. երկուքս ալ, նոյն սարսուռով ցնցուած, իրարու ցոյց տուինք զայն. խորապէս յուզուած էինք. մեր գաւաթներն իրարու բաղխեցինք ու մինչև յատակը պարպեցինք մեր պապեանական վեհափառ լեռան կենացը: Անա թէ ինչ սրբատաշած ու կրնամ ըսել նուիրական համանքներու մէջ է որ իր եւ իմ միջեւ կնքուեցաւ այն ջերմ սրտակցութիւնը որ տեսեց, անեղծ ու հետզհետէ աւելի խոր, մինչև իր տղնիւ ու վճիտ սրտին բարախելէ զողորմ:

Էջմիածնի մէջ, Թորգոմ վարդապետը Մայր Աթոռի Միաբանութեան բոլոր անդամներուն, շեմարանի ուսանողներուն, կողմասի ամէն կողմէն եկած հայ անձնաւորութեանց սէրն ու սքանչացումը բրաւանց թէ՛ այն զմայլելի բաժակահառութեով զոր կ'արտասանէր ցերեկուան ու իրիկուան ճաշերու ատեն, որոնց կը մասնակցէին (վաղարշապատէն հրաւիրուած Հայերն ալ միասին հաշուելով) աւելի քան իրիկու հարիւր հոգի, և թէ՛ ընտրակաւն ժողովուրդի նիստերուն մէջ իր կարծիքներու լուրջ ու կշռուած բանաձեւումով. հոն ամէնքը ճանչցան ու գնահատեցին իր մէջ լուսագոյն հար-

տասանն այդ բաղժամարդ ժողովին, ուր սակայն կային շատ յայտնի աշխարհական ու եկեղեցական մտաւորականներ, և մեծազոյն ռեմասացներէն մին զոր մեր ժողովուրդն արտադրած ըլլայի՝ Շերա պերճախօսութիւնը ռայլերի վրայ դրուած է» կ'ըսէր էջմիածնի յայտնի միաբաններէն մին։ Արդարեւ, անոր ճարտասանութիւնը ընական ու անձիզ թուող հոսուժով մը կը թաւարէր, ներգաշնակ ու շնորհալի գնացքով, ու նոյն ատեն՝ միշտ հասուն մտածումով մը տողորուած և փափուկ զգացումով մը թրթռուն։

Այդ առաջին հանդիպման ու առաջին գործակցութեան յիշատակներն անմոռանալի ու բարձրօրէն թանկագին են ինծի համար։

Յետոյ, երկար տարիներ հեռու մնացինք իրարմէ։ Բայց իր գործերուն կը հետեւէի, և անոնք զինքը միշտ ինծի շատ մօտիկ կը պահէին։

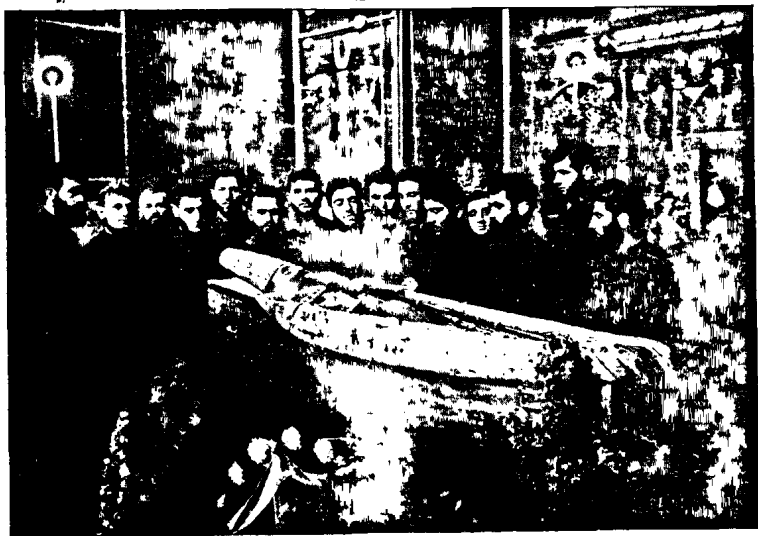
Ձգարշուճ արտով ու զարգացած ուղեւորով այդ մտաւորականը՝ կողովի ու ճարտար, ձեռներէց ու անձնուէր, ինքզինքը սիրել ու յարգել տուող առաջնակարգ գործիչ մըն էր նաեւ։ Թէ ի՞նչ բաղժալան ու բաղժարիւն գործունէութիւն մը ունեցած է այդ հայրենասէր, ժողովրդասէր, գաղափարապաշտ եկեղեցականը, իբր Աբաղտիոյ առաջնորդ, յետոյ եզրկտոսի իր առաջնորդութեան երկարամեայ շրջանին, ու պատերազմի ատեն՝ շնչկատան, Պրիմասիա և մօտակայ այլ երկիրներ իբր Ամենայն Հայոց Հայրապետին նուիրակ իր հովուական պտոյտին մէջ, որու ընթացքին ան (Պօղոս Նուպար փաշայի խնդրանքով) Ազգային Դատին համար նուիրատուութիւններ հաւաքեց և Հ. Բ. Ը. Միութեան մասնաճիւղեր հաստատեց, ստիկա ամենքին յայտնի է։ Եզրկտոսի առաջնորդութեան ժամանակ ան ոչ միայն իր վարչական կարողութիւններով մեծ ծառայութիւններ մատուցեց այդ կարեւոր դադութիւն, ոչ միայն ինքզինքն ու իր ազգը օտարներուն յարգելի կացոյց, այլ և յայտնուեցաւ ներհուճ ու ճարտար գրագէտ՝ Արեւիկ տուած իր բաղժալթի բովանդակալից յօդուածներով և զրքի ձեռով լոյս տեսած իր քանի մը գրական ընտիր երկաւորութիւններով։ Յետոյ, 1920ին, Գէորգ Ե. կաթողիկոս զինքը դարձեալ անուանեց

Նուիրակ, այս անգամ Եւրոպայի թեմին համար, և այդ շրջանին՝ անիկա, Եւրոպայի բոլոր վիճակներուն մէջ քննական պտոյտ մը կատարելէ յետոյ, արամադիր էր գոհացում տալ այն փափաքին զոր, մանաւանդ Փարիզի մէջ, զինքը մօտէն ճանչցող ու յարգողներ կը յայտնէին. այն էր զինքը տեսնել Եւրոպայի Հայոց առաջնորդ ընտրուած, կեդրոնատեղի ունենալով Փարիզը։ Բայց Փարիզի Հայութիւնը չգիտցաւ հարկ եղած ներթափանց միջոցներուն հայութեանը կողմէն կողմակիցալի որպէս զի այդ ծրագիրը իրականանար, ինչպէս որ տարիներ առաջ նոյն Փարիզի Հայութիւնը չէր գիտցած շատ աւելի համեստ մասնական գումար մը ապահովել Կոմիտաս վարդապետի պէս հանճարեղ Հայու մը, որ նոյնպէս կ'ուզէր մնալ Փարիզ և իր այնքան փայլուն կերպով հոն սկսած գործունէութիւնը շարունակել (և եթէ մնացած ըլլար հոն, չէր ինչոք այն աղետաբեր հիւանդութեան մէջ որ տասնեւչորս տարի՝ մինչև իր մահը՝ զինքը ցաւալին մալուխեան ալ դատապարտեց)։ Երկու պարագային ալ, Փարիզի Հայութիւնը յանցաւոր գտնուեցաւ, թէ՛ երկու մեծ Հայերու հանդէպ, թէ՛ Հայ Դատին հանդէպ և թէ՛ նոյն իսկ ինքզինքնին հանդէպ։

Թորգոմ Սրբազանի պէս հմուտ, հայրենասէր ու յանկուցիչ հայ եկեղեցական մը ի՞նչքան բաղժալանօրէն ազգօգուտ դեր կրնար կատարել բովանդակ Եւրոպայի Հայութեան իբր առաջնորդ, ու մանաւանդ Փարիզի պէս քաղաքակրթական մեծ կեդրոնի մը և Ֆրանսահայ ստուար և բազմատարր գաղութին մէջ։ Ան, յուսալուրբ ու դառնացած, ելաւ դնաց. մենք կորսընցուցինք մեծ պատեհութիւն մը, ազգային դատը կորսնցուց մեծ ուժ մը այս համաշխարհային կեդրոնին մէջ։ Բայց Երուսաղէմի հայկական մեծ ծառն է որ շահեցաւ ատով. ընտրուելով պատրիարք, Թորգոմ Սրբազանը ուրիշ ձեռով, բայց միշտ միեւնոյն նպատակին ձգտող գործունէութեամբ մը՝ մեծագոյն երախտաւորներէն մին հանդիսացաւ այդ Հայ կրօնական, ազգային ու մտաւորական պանծալի ծառն, իր կեանքի վերջին ու փառաւորագոյն այդ շրջանին մէջ, իր բոլոր կարողութիւններն ու տաղանդները (վարչական, գրական, ճարտա-

սանական, ուսուցչական) միացուցած՝ իրենց գերագոյն փթթումին մէջ դրաւ ի սպաս Ս. Յակոբեանց հինաւուրց Միաբանութեան ու Պատրիարքական մեծաշուք Աթոռին: Վերականգնման ճիգը զոր իր հոյակապ վարպետը՝ Բարգէն Կիւլէսէրեան և Մեսրոպ Նշանեան արքեպիսկոպոսներուն հետ՝ սկսած էր, Թորգոմ Պատրիարք շարունակեց ու շքեղ բարձրութեան մը հասցուց, զնեղով գործը ամուր ու տեական հիմերու վրայ, այնպէս որ ինչքան ալ զինքը իր բոլոր յատկութիւններով փոխարի-

մարմնոյն՝ իր զաղաղին վրայ տարածուած, փակ աչքերով տփռոյն ուժասպառ դէմքը յաւերժական քունին մէջ ընկղմած, և զոր կը պաշարեն վշտահար դէմքերն իր ձեռնադրած սարկաւազներուն, Ընծայարանի նորագոյն շրջնաւարտներուն: Այդ երկտասարդ դէմքերը տողորուած են ծանր տխրութեամբ մը, անոնց աչքերը զսպուած արցունքներով մթագնած են. բայց ի՞նչ ազնիւ հոգեկան ուժ մը կը զգացուի այդ խոհուն գլուխներուն մէջ. ի՞նչ լրջութիւն կը նկատենք այդ նայուածքներուն խորը,

Լուսահագի Մըրսզանը զազաղին մէջ՝ օրջապատուած Ընծայարանի Սարկաւազներէն.

նող մը գտնել դժուար ըլլայ, Մեսրոպ Նշանեան ու Մկրտիչ Աղաւնունի սրբազաններու պէս հմուտ ու փորձառու վաստակաւորներ և ժառանգաւորաց վարժարանի երէկուան ու այսօրուան սաները, որոնց մէջ կան արդէն նշանակելի ուժեր, պիտի կարենան անշուշտ պահպանել և ընդլայնել ազգային, մշակութային ու կրօնական տեսակէտով մեծապէս կարեւոր այդ գործը:

Քիչ պատկեր տեսած եմ այնքան խորապէս յուզիչ և այնքան վեհ իր տխրութեան մէջ, որքան լուսանկարը հանգուցեալ Թորգոմ պատրիարքին անշնչացած

ի՞նչ նուիրումի տենչ, կամքի և հաւատքի ի՞նչ կորով՝ իրենց հոգեւոր հայրը կորսնցուցած ըլլալու վշտին դառն տխրութեանը մէջէն հառազայթող, Պէտք է յուսանք որ ատոնցմէ պիտի ելլեն վաղը նոր Դուրեաններ և նոր Թորգոմներ: Այդ յոյսն է միայն որ կարող է քիչ մը մեղմացնել անսահման և անմխիթարելի ցաւը որով այդ անզին Հայու կորուստը մեր սիրտն անուշորմաբար կը ճմլէ:

Փարիզ, 19 Մարտ 1939

Ա. ՉՕՊԱՆԵԱՆ